

Н. Р. Тачыла (Мазыр, Беларусь)

АНАМАСТЫЧНЫЯ ЁТВАРЭННІ З ЭТНОНІМАМІ ТАТАРЫН, ТУРАК У ГАВОРКАХ ПАЛЕССЯ

Актуальнымі лічацца даследаванні этнонімаў на тых тэрыторыях, дзе ў мінулым адбываліся складаныя і разнастайныя этнагенетычныя працэсы, моўныя кантакты, перасяленні плямён і народаў. Для этнографістаў, лінгвістаў, гісторыкаў вялікую цікавасць мае этнанімія, зафіксаваная на тэрыторыі Беларусі, так як у розныя гістарычныя перыяды тут адбываліся стасункі паміж носьбітамі славянскіх, балтыйскіх, фіна-ўгорскіх, цюркскіх, іранскіх па паходжанні этнічных груп і найменняў [1, с. 632].

Для даследчыкаў Мазырскае Палессе мае свае спецыфічныя гісторыка-эканамічныя, прыродныя і моўныя (дыялектныя) асаблівасці, якія выяўляюцца ў яго лексічным складзе. Так, адэтнанімічныя мікратапонімы і антрапонімы з'яўляюцца не толькі простым фіксатарам моўных асаблівасцей, уласцівых канкрэтнаму народу, яны адлюстроўваюць і тое, што найбольш адпавядае гістарычным з'явам, эканамічнаму ўкладу і геаграфічным умовам [2, с. 83]. З ліку беларускіх даследчыкаў А. Рогалеў упершыню ў беларускай анамастыцы ў працы “*Этнічныя і геаграфічныя назвы як крыніца вывучэння этнамоўнай гісторыі (на матэрыяле Беларусі)*” прааналізаваў назвы-этнонімы, што адлюстроўваюць пэўныя этапы этнамоўнай гісторыі краіны і даюць інфармацыю аб мінулых кантактах этнадыялектных груп у соцыуме [3, с. 3]. Т. Аліферчык у дысертацыйным даследаванні “*Тапанімія Заходняга Палесся ў этналінгвістычным аспекце*” правяла агляд асноўных прац айчынных даследчыкаў (Ф. Клімчук, З. Заіка), якія вывучалі асобныя аспекты этнічных айконімаў, мікратапонімаў Брэстчыны, а таксама ўпершыню ў сваёй працы прааналізавала заходнепалескія айконімы і мікратапонімы ў этналінгвістычным ключы [4, с. 1]. Сярод вучоных, што даследавалі асаблівасці этнонімаў, мікратапонімаў, антрапонімаў у розных рэгіёнах Беларусі, можна адзначыць І. Гапоненка, Ю. Гурскую, М. Даніловіча, В. Жучкевіча, Г. Іванову, У. Лякіна, В. Лемцюгову, В. Шура і інш. Аднак некаторыя этнонімы і адэтнанімічныя ётварэнні разгледжаны фрагментарна, недастаткова, і, на нашу думку, патрабуюць далейшага

вывучэння. Намі зроблена спроба апісаць і глыбей прааналізаваць адзінкі, што маюць у сваім складзе этнонімы *турак і татарын*, вылучыць з іх групы паводле іх семантычнага складу, даць ім адпаведную лінгвістычную характарыстыку. Гэта пераважна не толькі этнонімы-тапонімы, а і назвы дробных геаграфічных аб'ектаў – *мікратапонімы* (дрымонімы, драмонімы, гелонімы, гідронімы, агронімы і інш.): *Татарскі Круг, Татарска Долина, Татарске Болото, Турэцкі Мост, Турэцкі Брод*; адэтнанімічныя *антрапонімы* прозвішчы, утвораныя ад этнонімаў-апелятываў *татарын, турак (Татарынаў, Татарынец, Татарын, Турэцкі, Турчын)*.

На Палессі прыкметны след пакінулі *татары* (народ, які жыў на паўвостраве Крым і некаторых іншых раёнах, так называлі розныя плямёны, што ўтварылі дзяржаву Залатая Арда) і *туркі* (як засведчана ў навуковых працах, *туркамі* нашы продкі – беларусы, украінцы, рускія – у мінулыя часы называлі шматлікія цюркскія плямёны і народы). Татараў, якія жывуць на землях Беларусі, Літвы, Польшчы, здаўна называюць *літоўскімі*, гэтым тэрмінам звычайна карыстаюцца гісторыкі і этнографы. Найменне “*літоўскія татары*” сведчыць аб тым, што іх продкі з’явіліся ў тых часах, калі назва *Літва* распаўсюджвалася на заходнюю частку Вялікага Княства Літоўскага. У наш жа час, паводле С. Думіна, узнікла тэндэнцыя называць нашчадкаў літоўскіх татараў у кожнай з тых дзяржаў, дзе знаходзяцца іх паселішчы, адпаведнымі назвамі. Так, татары, якія жывуць у Польшчы – *польскія татары*, а тыя, што жывуць на Беларусі – *беларускія татары*. Сёння, па падліках вучоных, на тэрыторыі Беларусі пражывае 12,5 тысяч татараў сярод якіх і літоўскія татары, і татары з Паволжа і Крыма. Яны ўваходзяць у рэспубліканскае татарскае культурнае аб’яднанне “Аль-Кітаб” [5, с. 5]. Доўгае суіснаванне татараў і беларусаў уплывае на лексіку ўсходніх славян, што праяўляецца ў анамастычных назвах – уласных імёнах, прозвішчах і асабліва ў тапонімах і мікратапонімах.

Першыя звесткі пра пасяленне татараў на тэрыторыі Літвы ёсць у трактаце аб татарах у Літве “*Рысале татары Лех*”, аўтар якога меркаваў, што нібыта яшчэ ў часы хана *Джанібека* (1342–1357) некаторыя татары, што ўдзельнічалі ў паходах, засталіся ў гэтых мясцінах, аднак больш усяго татараў перасялілася ў часы эміра Цімура, які прыслаў па просьбе Вітаўта некалькі тысяч сваіх воінаў. Пачатак татарскім пасяленням у Вялікім Княстве Літоўскім паклаў Тахтамыш. Некалькі тысяч татараў з жонкамі і дзецьмі ўзяло ў палон войска Вялікага Князя Літоўскага ў данскіх стэпах і Прыазоўі. Вітаўт пасяліў іх у вёскі, і яны там жылі сваім звычаем [5, с. 16]. Буйное непрымусовае перасяленне татараў на беларускія землі адбылося пасля разгрому *Залатой Арды* ў 1395 г. Пазней, пасля *Грунвальдскай бітвы* (1410), у якой прымалі ўдзел каля трох тысяч татараў, частка іх засталася ў Літве і Беларусі. Яны неаднойчы ў XV–XVII стст. нападлі на старажытныя беларускія землі. Па падліках некаторых даследчыкаў (А. Мухлінскі, А. Кольберг), у перыяд з 1474 па 1569 г. крымскія татары зрабілі 75 паходаў на землі Вялікага Княства Літоўскага, што, відаць, адлюстравалася і ў шматлікіх адэтнанімічных назвах у розных частках Беларусі [6, с. 84].

Так, са шматлікіх анамастычных назваў, што трапляюцца на карце Беларусі, вельмі частымі з’яўляюцца тыя, што ўтвораны ад этнонімаў *татарын* або *турак*. Гэта айконімы *Татары* ў Міёрскім раёне; *Татарскія* – у Віцебскім, Валожынскім раёнах; *Татарск* – у Аршанскім раёне; *Татаршчына* – у Вілейскім, Шумілінскім, Мастоўскім і Воранаўскім раёнах; *Татарка* у Воранаўскім, Любанскім, Асіповіцкім, Круглянскім і ў Лунінецкім раёнах; *Татары* у Лідскім раёне; *Татаршчызна* у Дзяржынскім, Маладзечанскім (два паселішчы), Стаўбцоўскім раёнах; *Татары* у Валожынскім раёне на Міншчыне; *Татаркавічы* у Асіповіцкім раёне на Магілёўшчыне; *Татаркавічы, Татар’я* у Драгічынскім раёне на Берасцейшчыне. Усяго такіх найменняў, як сведчаць слоўнікі і працы А. Рогалева, В. Жучкевіча, В. Лемцюговай, А. Станкевіч, да нашых дзён на Беларусі захавалася больш за 25.

Ад апелятываў *турак*, *туркі* на Беларусі ўтворана таксама некалькі назваў паселішчаў. Гэта айконімы *Туркі* – у Докшыцкім, Ляхавіцкім, Бабруйскім і Глускім раёнах, *Туркаўская Слабада* – у Бабруйскім раёне, *Турчанка* – у Клічаўскім, *Туркаўшчына* – у Валожынскім раёне. Некаторыя даследчыкі з этнонімам *турак* звязваюць узнікненне такіх айконімаў, як *Турэцкі*, *Турок* у Чэрвеньскім, Клічаўскім, Петрыкаўскім, Полацкім, Карэліцкім раёнах. Магчыма, як лічаць А. Рогалеў, В. Лемцюгова і інш., у такіх назвах выяўляецца сувязь з гідронімам *Тур'я* невялікая рачулка на Беларусі, а ад гэтай назвы і адпаведных айконімаў на яе берагах. На Беларусі сустракаюцца і іншыя тапонімы, што ўзніклі ад цюркскіх, у асноўным ад татарскіх каранёў: *Шайбакова*, *Чавусы*, *Арда*, *Баева*, *Карацк*, *Агдамер*, *Балбасава*, *Балашэвічы*, *Балажэвічы*, *Баітан*, *Мамайкі*, *Шарыбаўка* і інш. Мікратапонімы, звязаныя з пражываннем *татараў*, выяўляюць у ваколіцах *Наваградка*, *Слоніма*, *Пінска*, *Ляхавіч*, *Ѕя*, *Браслава*, *Мядзела*, *Докушыц*, *Глыбокага*, *Відзаў*, *Давыд-Гарадка*, *Лельчыц*, *Турава* і інш., але асабліва на паўночным захадзе і на поўдні Беларусі [6, с. 155].

Так, на даследуемай тэрыторыі засведчана 16 адэтнанімічных утварэнняў, што маюць у сваім складзе этнонім *татарын* або *турак*. Мікратапонімы сабраны ў наступныя лакальныя групы:

- *агронімы* – назвы палёў, зямельных надзелаў, апрацаваных участкаў, ніў: *Татарска Долина* – “згодна з легендай, тут некалі ўтапіўся татарын” (в. Рамель Стол.) [7, V, с. 386], *Татарка* (в. Сітніца Лун.), *Татарыны* (в. Гошава Драг.), *Татаркі* (в. Сітніца Брэс.), *Татарске Болото* – сенажаць (в. Альпень Стол.) [7, V, с. 381], *Татарчын* – сенажаць (в. Талмачава Стол.) [7, V, с. 381]; *Турэччына* – сенажаць (в. Чыжэўшчына Брэс.) [8, с. 239];

- *дрымонімы* назвы лясных масіваў, лясных дзялянак, бароў, гаёў: *Татарка* (в. Сітніца Лун.), *Татарское* (в. Хаціслаў Брэс.) [7, V, с. 378], *Татарскі Брод* “лес, у якім, як лічаць мясцовыя жыхары, спыняліся ў час набегу *татары*” (в. Мерабель Маз.) [9, с. 190];

- *аронімы* – уласныя назвы любых формаў рэльефу (пагоркі, узвышшы, даліны, нізіны, паляны): *Татарская Гара* – “кар’ер, раней была гара, на якой, паводле народных уяўленняў, у час нападу *татары* разбілі ваенны лагер” (в. Мялешкавічы Маз.); *Турэцкі Мост* – на думку мясцовых жыхароў, “зараз урочышча за 3 км ад вёскі, тут працавалі на будаўніцтве дарогі ваеннапалонныя часоў руска-турэцкай вайны 1877–1878 гг.” (в. Гулевічы Калінк.) [10, с. 86];

- *драмонімы* назвы дарог: *Татарскі Брод* “брод (дарога) на рэчцы, па якім хадзілі *татары*” (в. Мялешкавічы Маз.) [9, с. 190]; *Турэцкое* – “лес, у якім стаялі *турэцкія* салдаты” (в. Смалегаў Нар.) [9, с. 192]; *Турэцкі Брод* – “брод (дарога) праз балота, па якому хадзілі *туркі*” (в. Рамезы Ельск.) [9, с. 192];

- *гідронімы* назвы водных аб’ектаў: *Татарскі Круг* “вадаём, у якім нібыта ў часы набегу *татары* паілі сваіх коней” (в. Хамічы Калінк.) [10, с. 130].

На прыкладах адэтнанімічных мікратапонімаў выразна прасочваюцца тры тыпы словаўтваральных асаблівасцей, уласцівых гэтым адзінкам: семантычны пераасэнсаванне значэння слова, набыццё ім новага лексічнага значэння, напрыклад, *Татарская Гара* → *кар’ер* (калісьці на месцы кар’ера была гара, першапачатковы сэнс слова аслабіўся, мікратапонім стаў выконваць толькі назывную функцыю з новым лексічным значэннем), *Турэцкі Мост* → *урочышча* (раней была дарога, на будаўніцтве якой працавалі турэцкія ваеннапалонныя); *марфалагічны* – утварэнне з дапамогай суфіксаў *-ын / -ыны* + апелятыў (*Татарчын*, *Татарыны*, *Турэчына*); *сінтаксічны* аб’яднанне двух слоў у адну лексічную адзінку: першае слова атрыбутыўна-генетыўны кампанент, што суадносіцца са значэннем этноніма і ўказвае на прыналежнасць да пэўнай мясцовасці ці народа, другое – прывязка да тапаграфічнага аб’екта, які заключае ў сабе яго рэальную

характарыстыку (балота, вадаём, гара, даліна, раўніна, нізіна), напрыклад: *Татарская Гара, Татарске Болото, Татарска Долина* і г.д., ці адлюстроўвае паняцці, звязаныя з вынікамі дзейнасці чалавека – *Турэцкі Мост, Турэцкі Брод, Татарскі Брод* і г.д.

Такім чынам, у названым рэгіёне зафіксавана 12 мікратапонімаў з лексмай “*татарын*” і 4 адзінкі з лексмай “*турак*”. Этнонімы *турак, татарын* і ўтвораныя ад іх адзінкі функцыянуюць у розных пластах анамастычнай лексікі, яны замацаваліся ў гаворках Палесся і адлюстроўваюць шматлікія кантакты беларусаў з *татарами, туркамі*.

Вядомы і антрапонімы, утвораныя ад этноніма *татарын*: *Татароўскі* (Ельск.), *Татарчук* (Лельч., Жытк.), *Татарынаў* (Петр., Браг.). Такія прозвішчы ёсць у антрапаніміконе суседняй Расіі са славянскім насельніцтвам: у слоўніку І. Ганжынай засведчаны прозвішчы *Татарынец, Татарын, Татарка, Татар* [11, с. 465], І. Каралёвай адзначаны на Смаленшчыне адэтнанімічныя антрапонімы тыпу *Татарэнка, Татарынаў, Татарэнкаў, Татарынцаў, Татараў, Татаровіч* [12, с. 203].

У кнігах “*Памяць*” Жыткавіцкага, Лельчыцкага, Ельскага, Мазырскага, Калінкавіцкага, Светлагорскага, Петрыкаўскага, Брагінскага раёнаў адзначаны і антрапонімы-прозвішчы, утвораныя ад этноніма *турак*: *Турак* (Маз.), *Турчанка* (Светл., Калінк.), *Турцэвіч* (Петр., Калінк.), *Турчын* (Лельч., Ельск., Маз.), *Турэцкі* (Петр., Маз., Ельск.), *Турэк* (Ельск.), *Турок* (Жыт., Калінк.), *Турка* (Калінк.) усяго 80 адзінак. Такія антрапонімы могуць быць утвораны рознымі шляхамі: ад этноніма *турак*, продкі якіх маглі быць сапраўды этнічнымі туркамі, а некаторыя маглі метафарычна замацоўвацца за людзьмі, якія збеглі з турэцкага палону. І. Гапоненка падобныя адзінкі кваліфікуе як псеўдаэтнонімы [13, с. 28]. Пэўная частка такіх прозвішчаў, на думку В. Лемцюговай, у выніку своеасаблівай метафарызацыі, можа быць утворана ад агульных назоваў *турак, турчак* са значэннем: “*той, хто турчыць, упадабляецца турку, турчыку – упартаму, бесталковаму чалавеку*” [14, с. 374]. А. Рогалеў лічыць, што частка прозвішчаў тыпу *Тур, Турок, Тураў, Туркоў* магла ўтварыцца ад імя далёкага продка, які меў язычніцкае імя *Тур*; вараг *Тур* – першы кананізаваны пакутнік на Русі; *Тур* – імя язычніцкага бога-грамавержца; *тур* – буйная дзікая жывёла. Вобраз *тура* мог знайсці адлюстраванне ў імені чалавека як сімвал сілы, магутнасці і ўлады [15, с. 227].

Прозвішчы такога тыпу зафіксаваны і ў рускай мове: *Туркаў, Турак, Турчанін, Турчанінаў, Турчэнкаў, Турчынаў* [11, с. 482]. Паводле І. Каралёвай, этнонім *турак* стаў асновай наступных антрапонімаў, вядомых на Смаленшчыне: *Турк, Туркін, Турак, Турчанка, Турчанкоў, Турчын, Турчынюк*, яны маглі ўзнікнуць і ад старажытнацюркскага *türk* – сіла, улада [12, с. 204].

У беларускім анамастыконе даследчыкам вядомы таксама антрапонімы, якія ўтварыліся ад цюркскіх, у асноўным ад татарскіх каранёў: *Кураш, Камай, Булгак, Бузук, Калдай, Кабак, Канчак, Даўляш, Букаты, Калган, Курбека, Кардаш, Салтан, Шабаш* і інш. У сваю чаргу некаторыя татары, якія ўжо больш за семсот гадоў жывуць сярод беларусаў, успрынялі беларускія прозвішчы. Частка іх мае прозвішчы польска-беларускага тыпу. Другая частка антрапонімаў паходзіць ад імён бацькі (патронімаў), у аснове якіх ляжыць татарскае імя прашчура, роданачальніка плюс спецыфічны беларускі (польскі) анамастычны фармант: *Асан* → *Асановічаў, Шабан* → *Шабановічаў, Байрам-Хаджа* → *Байрамгадзевіч* → *Бараноўскі*; ёсць прозвішчы з фармантамі на *-скі*, што ўтвораны ад назваў зямельных уладанняў – маёнтак *Крычын* → *Крычынскі*; прозвішчы, утвораныя ад імён мянушак – *Смаіл* → *Смоля* → *Смольскі*; асобныя татарскія прозвішчы утвораны ад некаторых хрысціянскіх імён – *Багдановіч, Багушэвіч, Александровіч* [5, с. 154]. Даследчыкі беларуска-татарскіх моўна-этнічных кантактаў лічаць, што пераважная большасць патомкаў колішніх татараў, якія воляй лёсу аказаліся сярод беларусаў, набылі прозвішчы, тыповыя для беларусаў, палякаў або літоўцаў: *Аляшкевіч, Рамановіч, Александровіч, Крычынскі, Заблоцкі, Тупальскі, Смольскі,*

Гэмбіцкі, Заянчкоўскі, Талькоўскі, Лоўчы, Даўгяла, Пукица, Скірмунт, Нарвойш. Неасіміляваныя прозвішчы татарскага паходжання (*Салтан, Басалык, Уланбек*) сустракаюцца рэдка. Значна часцей яны атрымліваюць славянскае словаўтваральнае афармленне: *Ахматовіч, Базарэвіч, Уланоўскі, Наймовіч* і інш. [16, с. 213].

У вялікай колькасці зафіксаваны прозвішчы цюркскага паходжання і на тэрыторыі суседняй Расіі са славянскім насельніцтвам. Так, Б. Унбегаўн у сваёй кнізе *“Русские фамилии”* выдзеліў дзве асноўныя групы прозвішчаў цюркскага паходжання. Адна з гэтых груп старажытныя татарскія прозвішчы, што ўзыходзяць да эпохі Маскоўскага княства і звязаны з татарскім нашэсцем у Расіі (1240–1480 гг.). Гэта антрапонімы, якія ўласцівы рускім людзям: *Бахмецьеў, Бердзяеў, Карамзін, Каратаеў, Качубей, Кутузаў, Муратаў, Назараў, Салтанаў, Салтыкоў, Цютчаў, Шахматаў, Айвазаў, Калчак* і г.д. [16, с. 214].

Такім чынам, у названых кнігах *Памяць* зафіксавана 90 антрапонімаў з асновай *турак, татарын*; у этнаграфічных і лінгвістычных слоўніках адзначана 16 адэтнанімічных мікратапонімаў, што маюць даволі значны намінацыённы патэнцыял і актыўна фарміруюць моўную і культурную карціну карэнных жыхароў Палесся.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Беларуская мова : энцыкл. / Беларус. Энцыкл. ; пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.
2. Иванова, Г. А. Земляробчая лексіка ў складзе мікратапаніміі Мазырскага Палесся / Г. А. Иванова // Беларуская амастыка ; рэд. М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977. – С. 83–90.
3. Рогалев, А. Ф. Этнические и географические названия как источник для изучения этноязыковой истории (на материале Беларуси) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 / А. Ф. Рогалев ; Бел. гос. ун-т. – Минск, 1996. – 32 с.
4. Аліферчык, Т. М. Тапанімія Заходняга Палесся ў этналінгвістычным аспекце : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Т. М. Аліферчык ; НАН Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы. – Мінск, 2011. – 17 с.
5. Думін, С. У Беларускія татары. Мінулае і сучаснасць / С. У. Думін, І. Б. Канапацкі. Мінск : Польша, 1993. – 206 с.
6. Шур, В. В. Беларускія ўласныя імёны: Бел. антрапаніміка і тапаніміка : дапаможнік для настаўнікаў / В. В. Шур. – Мінск : Маст. літ., 1998. – 239 с.
7. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / [Склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1985. – 5 т.
8. Мікратапанімія Беларусі : Матэрыялы / [Рэд. М. Ф. Бірыла, Ю. Ф. Мацкевіч]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1974. – 328 с.
9. Иванова, А. А. Микротопонимия Мозырского Полесья / А. А. Иванова. – Мозырь : УО «МГПУ», 2003. – 219 с.
10. Лякин, В. А. Калиновый край в именах и названиях: историко-топонимический очерк / В. А. Лякин. – Минск : Колорград, 2016. – 136 с.
11. Ганжина, И. М. Словарь современных русских фамилий / И. М. Ганжина. М. : Издательство Астрель : Фирма «Издательство АСТ», 2001. – 672 с.
12. Королева, И. А. Словарь фамилий Смоленского края / И. А. Королева. Смоленск : СПГУ, 2006. – 368 с.
13. Гапоненка, І. Даследаванне этымалогіі онімаў – навуковая задача ці фантазійныя практыкаванні / І. Гапоненка // Роднае слова. – 2016. – № 9 – С. 27–31.
14. Лемцюгова, В. П. Тапонімы распавядаюць: навукова-папулярныя эцюды / В. П. Лемцюгова. – Мінск : Літаратура і Искусство, 2008. – 416 с.

15. Рогалев, А. Ф. Географические названия в калейдоскопе времен / А. Ф. Рогалев. Гомель: Барк, 2008. – 256 с.

16. Унбегаун, Б.-О. Русские фамилии : перевод с англ. / Б.-О. Унбегаун. – Москва : Прогресс, 1989. – 448 с.

Умоўныя скарачэнні:

Брэс. Брэсцкі раён, *Браг.* Брагінскі, *Драг.* Драгічынскі, *Ельск.* Ельскі, *Жыт.* – Жыткавіцкі, *Калін.* – Калінкавіцкі, *Лун.* – Лунінецкі, *Лельч.* – Лельчыцкі, *Маз.* – Мазырскі, *Нар.* – Нараўлянскі, *Петр.* – Петрыкаўскі, *Стал.* – Столінскі.